

HİCAZ BÖLGESİNİN MEŞHUR PUTLARI: LÂT, MENÂT VE UZZÂ

MAHMUT KELPETİN
DOÇ. DR.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZET

Bu makale, Kur'an'ın bahsettiği Lât, Menât ve Uzzâ putlarını Hicaz bölgesi özelinde ele almayı hedeflemektedir. İslâm öncesi Arabistan'ın siyasi, kültürel, sosyal ve dini hayatı hakkında müslüman kaynaklarda var olan bilgiler oldukça azdır. Bu hususta Batı dillerinde yapılan çalışmaların değerlerine oranla sayı bakımından daha fazla ve nitelik açısından daha kıymetli olduğu görülmektedir. Bunda bazı Batılı araştırmacıların XIX. yüzyılda Yemen bölgesine yaptığı bilimsel seyahatlerin etkisinin olduğu söylenebilir. Bu girişimler ve uzun süren ilmi faaliyetler neticesinde ortaya çıkarılan kitâbe ve arkeolojik kazılar, bölgenin tarihini ortaya çıkaran yazılı eserlerin kaleme alınmasına katkı sağlamıştır. Diğer yandan Kuzey Arabistan'daki devletler Güney'dekilere göre daha yakın zamanda kurulduğu için buranın tarihini ortaya çıkarabilmek daha kolay hale gelmiştir. Bütün bunların yanında Hicaz bölgesi tarihinin ortaya çıkarılması, diğer bölgelerle mukayese edildiğinde oldukça yavaş olmuştur. Bunun çeşitli nedenleri vardır: Bu coğrafyada güçlü medeniyetlerin kurulamaması, coğrafi koşulların getirdiği bazı zorluklar, yerleşik hayata geçişin gecikmesi ve arkeolojik kazıların yapılamaması bölgenin tarihini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle bu alanda yapılacak çalışmaların sayısının çoğaltılması, dönem hakkındaki bilgilerin zenginleşmesine katkı sağlayacaktır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen İslâm'dan önceki Hicaz bölgesi Arapları'nın dini hayatının aydınlatılmasında kaynaklarımızın en zengin olduğu alan Kuzey Arabistan'dır. Özellikle bölge halkının ana geçim kaynaklarından biri ticaret olduğu için tüccarların Kuzey Arabistan topraklarına sıklıkla seyahat ettikleri ve burada elde ettikleri tecrübeleri Hicaz'a taşıdıkları söylenebilir. Dolayısıyla dini hayata ilgili kavramların köken olarak buradan geldiği kabul edilebilir.

Müslüman kaynaklar, Amr b. Luhay'ın putları Mekke ve civarına yerleştirmesine kadar Araplar'ın tevhid dini geleneğine bağlı olarak hayatlarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. Ancak putperestliğin yayılmasıyla ilgili Amr b. Luhay hakkında var olan rivayetlerin bir çoğunun doğruluğunun şüpheli ya da tarihi hakikatlere aykırı olduğu unutulmamalıdır. Rivayetin tahkik edildiğinde Amr'dan önce de bölgedeki insanların putlardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Araplar, başlangıçta Hz. İbrahim'in getirdiği tevhid dini geleneğine bağlı olmalarına rağmen zamanla putlara meylenmeye başladıkları ve Mekke'de putların sayısının 360'a ulaştığı rivayet edilmiştir. Bunda şehrin idaresinde yetki sahibi olan idarecilerin Kâbe'nin bütün Araplar nezdindeki büyük saygınlığından istifade etme gayreti etkili olmuştur. Mekke'de put sayısının bu kadar çok olmasına rağmen bunlar içinde Kur'an'ın da zikrettiği Lât, Menât ve Uzzâ putunun yerinin ayrı olduğu söylenebilir. Esasen putperestlik ortak bir inanç şekli olmasına rağmen hepsinin aynı biçimde olduğu söylenemez. Bazı yerlerde muhtemelen kültürün de etkisiyle değişimler yaşanmıştır. Dolayısıyla değerlendirmelerde bunu dikkate almak ve farklılık olarak gözükken hususları bu şekilde değerlendirmek uygun olacaktır. Diğer yandan bu putların her birinin asıl mekânları farklı olmasına rağmen Arap yarımadasının pek çok yerinde temsil edilmiş ve kabul görmüştür. Bunda kabilelerin ilah olarak kabul ettikleri putlara Kâbe'den mülhem olarak put evleri inşa etmeleri etkili olmuştur. Araplar Kâbe'yi tavaf etmenin yanında kutsal olarak kabul ettikleri bu mabetlerde secde, tavaf, adaklar adamak ve kurban kesmek suretiyle ilahlarına olan bağlılıklarını, onların yardım ve şefaatine nail olmayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in risâlet vazifesi ile görevlendirildiği döneme denk gelen Câhiliyye'de, halkın dini geleneklerine bağlı olduğu ve dinin hayatın her alanını kuşattığı söylenebilir. Diğer yandan müşriklar, atalarının inanç ve geleneklerine bağlılık iddiasıyla İslâm'a karşı çıkmış ve bu alışkanlıklarını terk etmeleri de çok kolay olmuştur. Bu manada müşrikların Hz. Peygamber'in davetini uzun süre reddetmelerinde "Atalar kültürü" kavramını anlamak daha kolay olacaktır. Nitekim Uzzâ'nın yıkılmasıyla ilgili rivayet bunu teyit etmektedir. Mabed görevlisi ve kadının (kadın biçimindeki şeytan) Uzzâ'yı yıkmaya gelen Hâlid b. Velid'e bütün gücüyle karşı çıkması ve onunla mücadele etmesi, dinin toplumsal hayattaki karşılığı açıkça ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Hicaz, Lât, Menât, Uzzâ, Hübel, Mekke, Kureys, Câhiliyye, Amr b. Luhay, putperestlik.

ABSTRACT

This article aims to handle the three deities mentioned in Quran, al-Lat, al-Manat, and al-Uzza, specifically in relation to al-Hijaz region. Muslim scholars offer very limited information regarding political, cultural, social and religious life in pre-Islamic Arabia. On the other hand, it is seen that studies conducted by western scholars regarding the issue bear a greater value both in quality and quantity. The reason for this can be said to be the visits of western researchers in Yemen region in 19th century. The inscriptions and the archeological researches that were revealed as a result of those visits and long-term studies made a contribution to the production of books and other written sources regarding the history of the region. On the other hand, the reveal of the history of the states founded in Northern Arabia became easier, as Northern Arabia was founded more recently than Southern Arabia. In comparison to other regions, the reveal of the history of al-Hijaz region took a longer time. There are several reasons for this and some of them can be listed as follows: the lack of deeply-rooted civilizations in the region; some geographical challenges; the delay in transition to settled life and the lack of archeological studies. Therefore, for the enrichment of knowledge regarding al-Hijaz region, more studies are needed to be conducted. Despite all these, Northern Arabia is a very valuable source of information for shedding light on religious life of Arabs that were settled in pre-Islamic al-Hijaz region. That's particularly because one of the main means of living for people of al-Hijaz region had been trade and these merchants travelling to Northern Arabia can be said to have transmitted the experiences and knowledge they gained in Northern Arabia to their region, al-Hijaz. Hence, it is acceptable that the religious concepts in al-Hijaz region rooted in Northern Arabia.

Muslim scholars claim that Arabs had been monotheistic until 'Amr b. Luhay set deities in Mecca and around. However, it should be remembered that most of the reports asserting the role of Amr b. Luhay in the spread of idolatry is either doubtful or contradictory to historical facts. Upon the analysis of the reports, it is understood that people in the region had known deities before Amr set them. Accordingly, it was reported that in the beginning Arabs had adopted Prophet Ibrahim's monotheistic religion however they backslid to idolatry in time and the number of deities in Mecca reached up to 360. The fact that city's governors tried to take advantage of great appreciation for Ka'ba among Arabs had an impact on the rise of the number of deities. Despite the big number of deities in Mecca, it can be stated that among al-Lat, al-Manat and al-Uzza the three deities mentioned in Quran had a particular importance. It should be stated that idolatry is a common way of faith in theory but in practice it differs in some ways. In some places, there had been changes probably due to the local culture. Therefore, this fact must be taken into consideration while making evaluations on differentiations. Another fact is that each of the deities was appreciated and embraced in various places in Arabian Peninsula even in places far from where they originated from. The reason for this appreciation is the deity-houses/shrines that were built by the worshipping tribes with an inspiration from the reverence for Ka'ba. Apart from circumambulating Ka'ba, the Arabs were lying prostrate in the deity-house/shrine, circumambulating the deity-house/shrine, consecrating things and sacrificing animals to the deity. With all these means they aimed to receive the aid and intercession from the deities. As a result it can be stated that in the pre-Islamic period when the Prophet Muhammad was assigned as an Apostle from Allah, the people were attached to religious traditions and religion was apparent in all aspects of their lives. Likely, mushriks opposed to Islam with the argument that they were loyal to their ancestors' faith and customs. They didn't outgrow their faith and habits easily. By this means it must become easier to figure out the significance of 'ancestor cult' in their opposition to the invitation of the Prophet. Thus, the report on the collapse of al-Uzza where the guard of the shrine and a woman (shaitan [satán] disguised as a woman) fought with all their might against Khalid b. Walid who was there to knock down al-Uzza, confirms this significance.

Key Words: al-Hijaz, al-Lat, al-Manat, al-Uzza, Hübel, Mecca, Jahiliyyah, 'Amr b. Luhay, idolatry.

Giriş

İslâm'dan önce yaşayan Araplar'ın dinî hayatı hakkında kaynaklardaki bilgiler oldukça azdır. Mevcut bilgilerin önemli bir bölümü de Güney ve Kuzey Arabistan'da kurulan bazı devletlerden geriye kalan kitâbe ve arkeolojik belgelere dayanmaktadır. Bunların bir kısmında dönemin siyasî olayları hakkında geniş bilgiler bulunmasına rağmen tanrılar, mabedler ve tapılan putlar dışında bölgelerdeki din ve dinî hayata çok fazla yer verilmemiştir. Diğer yandan İslâmiyet'in doğuşuna yakın zamanda ve Hz. Peygamber'in risâletinin ilk yıllarında Araplar'ın dinî hayatı hakkında daha fazla malumat vardır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Özellikle Kur'an-ı Kerîm'de Araplar'ın inançlarına yer yer atıf yapılması nedeniyle^[1] siyer, hadis, tefsir ve diğer dinî ilimlerin konu hakkındaki rivayetleri bir araya getirmesi ve bunları günümüze kadar aktarmasının etkili olduğu söylenebilir.^[2] Ayrıca Câhiliyye Arapları'nın dinî hayatı ve inançlarına ilişkin kaynakların bir kısmının günümüze ulaşması^[3] da bu bilgi zenginliğine katkı sağlamıştır.

İbnü'l-Kelbî, Araplar'ın başlangıçta tevhid esasına dayalı bir dini benimsediklerini söylemiştir.^[4] Ancak ilk dönem kaynakları ve ortaya

[1] Adnan Demircan, "Kur'an'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, II, sy. 4, Konya 2004, s. 55-56.

[2] Mustafa Çağrırcı, "Arap", *DİA*, III, 316; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER Yayınları) 2016, s. 23-25.

[3] İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-esnâm*'ı, özellikle Arap yarımadasındaki putlara ve bunlarla ilgili inançlara yer vermesi açısından önemli bir kaynaktır. Geniş bilgi için bk. Osman Cilacı, "Kitâbü'l-Esnâm", *DİA*, XXVI, 100.

[4] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire: Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, 1343/1923, s. 6.

çıkarılan kitâbeler tetkik edildiğinde özellikle Güney ve Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerdeki dinî hayatın böyle olmadığı, erken dönemden itibaren halkın putperestlik ve diğer dinî inançlara meylettiği görülmektedir.^[5] Nitekim Arap yarımadasında ortaya çıkarılan arkeolojik verilere göre (Lih-yân yazıtları) putlara tapınma âdetinin milâttan önce V-IV. yüzyıllardan itibaren başladığı söylenebilir.^[6] Araplar, Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte putların Allah katında ara buluculuk etme gücüne sahip olduklarına ve onlar aracılığıyla Allah'a daha çok yaklaşabileceklerine inanıyorlardı.^[7] Özellikle Hicaz ve Kuzey Arabistan bölgelerindeki halk, zamanla putperestliğe meyletmişti. Bunda Nabatîler'deki putperest kültürünün etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Genel kabul edilen görüşe göre Hicaz bölgesinde Hz. İbrahim ve İsmail ile başlayan tevhid geleneği, Amr b. Luhay'ın Arabistan'a putu sokmasına kadar devam etmiştir. Rivayete göre Amr b. Luhay, yönetim konusunda Hâris b. Mudâd ile anlaşmazlığa düşünce İsmâiloğulları'yla ittifak kurdu ve Cürhümîler'i^[8] Mekke'den çıkardı; Kâbe'nin yönetimini ele geçirdi.^[9] Böylece Mekke'nin bozulan imajını yeniden düzelten Amr, bölgede büyük bir itibar kazandı. Daha sonra Amr b. Luhay, ağır bir hastalığa yakalandı ve tedavi için^[10] Suriye'nin Belka yöresinde^[11] bulunan bir termale/kaplıcaya gitti. Burada şifa bulan Amr, insanların putlara tapıtığını gördü.^[12] Daha önce şahit olmadığı bu manzara karşısında şaş-

[5] Kelpetin, *İslâm Öncesi*, s. 29-115. Ayrıca bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Mîllet ve Nihal*, sy.11/1, İstanbul 2014, s. 10.

[6] F. V. Winnett, "The Daughters of Allah", *The Moslem World (MW)*, sy. 30, London 1940, s. 116.

[7] ez-Zümer 39/3.

[8] Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dini kabul eden Cürhüm kabilesi başlangıçta Mekke'ye ve Kâbe'ye büyük önem vermiş ve hürmet göstermişti. Daha sonra Mekke'ye ve Kâbe'ye yakışmayacak saygısızca hareketlerde bulunmaya; açıktan ve gizliden her türlü ahâksızlığı yapmaya, hacılara zulmetmeye, büyük günah işlemeye (İsâf ve Naile'nin Kâbe'nin içine girip orada zinâ ettiklerine inanılmaktadır) ve saygınlığını haffife almaya başlamışlardır. Yine hacılara zulmettikleri gibi Kâbe'ye takdim edilen hediyeleri çalmışlar ve yeni âdetler ihdas etmişlerdir. bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr* (nşr. Rüşdi Sâlih Melhas), I-II, Beyrut: Darü'l-Endelüs, 1403/1983, I, 86-90.

[9] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 8, 54.

[10] Bir başka rivayete göre Amr, bir iş için gittiği Belka bölgesindeki Meâb'da Amâlika kabilesinin putlara tapıtığını görmüştü. bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), I-II, Mısır: Şeriketü mektebe ve matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955, I, 77; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed el-Beraddüni-İbrahim Atafayyis), I-XX, Kahire: Dârü'l-kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964, VI, 338.

[11] Amr b. Luhay'ın el-Cezîre'deki Hit şehrinde "Hübel" adlı put ile Mekke'ye geldiği ve Kâbe'nin içinde Hz. İbrâhim tarafından kazılan kuyunun üzerine diktığı söylenir. bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 117.

[12] İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 77.

kınlığını gizleyemeyen Amr, bu olayın esasını öğrenmeye çalıştı. Bölge halkı: “Yağmurun yağmasını arzuladığımızda ve düşmanlarımıza karşı zafer kazanmak istediğimizde putlardan yardım isteriz.” diyerek konuyu Amr’a izah etti. Bunun üzerine Amr, onlardan “Hübel” (Menât)^[13] isimli bir putu alıp^[14] Mekke’ye getirdi; Kâbe’ye yakın bir yere dikmiş ve insanları buna tapmaya davet etti.^[15]

Hicaz bölgesindeki putperestliğin başlangıcıyla ilgili bu rivayetler tahkik edildiğinde Amr b. Luhay ile Hübel putunun isimleri öne çıkmaktadır. Dolayısıyla konunun izahında bu iki temel unsurun değerlendirilmesi ve bunlarla ilgili bazı hususların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Mekke, kutsal bir belde sayılması ve Kâbe’yi barındırmasının yanında zezemin çıkarılması ve Yemen’den geldikleri tahmin edilen Cürhümlüler’in buraya yerleşmesi sonrasında diğer şehirlere göre Hicaz bölgesinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bunda, şehrin idaresini üstlenen Cürhümîler’in katkıları büyüktür. Önceleri Hz. İbrahim’in getirdiği dinî geleneğe bağlı olarak varlıklarını sürdürmelerine rağmen Cürhümîler zamanla bu inançtan uzaklaşmaya başlamışlar; Kâbe’nin ve şehrin saygınlığına gölge düşürecek bazı davranışlar içine girmişlerdir. Diğer yandan Mekke, erken dönemden itibaren Arap yarımadasındaki ticaret güzergâhı üzerinde bulunduğu için Güney ve Kuzey Arabistan’dan gelen tüccarların uğradığı ve yerel halk ile münasebet kurup ticarî ilişkilerini geliştirdiği bir merkez olmuştur. Nitekim bu döneme ilişkin ortaya çıkarılan kitâbeler ve tarihî vesikalardan da özellikle Kuzey Arabistan bölgesinde diğer dinî inançlarla birlikte putperestliğin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Amr b. Luhay’ın mensubu bulunduğu Huzâa kabilesinin, Mekke’nin idaresini ele almadan önce de Hicaz bölgesindeki pek çok kimsenin ticaret veya benzeri işler dolayısıyla Yemen ve Suriye bölgeleri başta olmak üzere Arap yarımadasındaki pek çok yere seyahat ettiği ve buralarda bulunan putlarla tanıştığı söylenebilir.^[16] Dolayısıyla

[13] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 124; Fâkihî, *Ahbâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş), I-VI, Beyrut: Dâru Hazar 1407/1986-87, V, 141.

[14] İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 77. Diğer yandan İbnü’l-Kelbî, Hübel’in ilk defa Huzeyme b. Müdrike tarafından Kâbe’ye konulduğunu (İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-esnâm*, s. 28; Belâzürî, *Ensâbü’l-üşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr - Riyaz ez-Ziriklî), I-XIII, Beyrut: Dârü’l-fikr, 1417/1996, I, 37); Yâkût el-Hamevî ise Hübel’in Kinâne kabilesine ait olduğunu söylemektedir (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru sâdır, 1397/1997, V, 391.). Ayrıca bk. Casim Avcı, *Muhammedü’l-Emin: Hz. Muhammed’in Peygamberlik Öncesi Hayatı*, İstanbul: Hayy Kitap, 2008, s. 24-25; Ömer Faruk Harman, “Hübel”, *DİA*, XVIII, 444-445.

[15] İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-esnâm*, s. 8.

[16] İbnü’l-Kelbî, Mekkeliler’in bir yere seyahat ettiklerinde Mekke ve Kâbe’ye olan saygı ve bağlılıklarını sürdürmek için yanlarına şehirden bir taş aldıklarını; konakladıkları yerde

rivayette nakledildiği gibi Amr b. Luhay'ın Suriye bölgesinde putlarla tesadüfen karşılaştığını ve onlardan etkilenip şehre getirmeye karar verdiğini söylemek oldukça zordur. Bu sebeple Amr b. Luhay'ın Mekke'ye getirdiği söylenen putunu, "ilk" olarak nitelenmek yerine şehir halkının daha önce bildiği, ancak önem vermediği bir ilah olarak kabul etmek daha uygundur. Amr, bunu Cürhümîler'in faaliyetleri nedeniyle şehrin bozulan imajını düzeltme, Mekke'yi özellikle de Kâbe'nin varlığı da dikkate alındığında şehri dinî bir merkez kılma ve önemli ticaret güzergâhı haline dönüştürme arzusuyla gerçekleştirmiş olabilir. Nitekim Mekke'de putperestlik kısa sürede yayılmış ve kökleşmişti.^[17] Kâbe'nin içinde ve etrafında sayıları üç yüz altmışa ulaşan put sayısı da bu şekilde izah edilebilir.^[18] Özellikle hac zamanında dışarıdan gelen kabilelerin kendilerini yabancı hissetmemeleri ve şehirde güven duymaları için ilah kabul ettikleri putların birer örneğinin Kâbe ve civarına dikilmesi de bunu teyit etmektedir. Diğer yandan kaynaklarda Hübel ile Amr b. Luhay arasındaki ilişki, diğer rivayetlerde doğrulanmadığı gibi Hübel'den önce Mekke'de İsaf ve Nâile'nin var olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Amr b. Luhay ve Hübel hakkındaki rivayetlerin çoğunun doğruluğunun şüpheli olduğu ve tarihi verilerle uyuşmadığı söylenebilir.

Hicaz bölgesinde putperestliğin başlangıcıyla ilgili rivayetlerdeki bu ihtilafa birlikte İslâm öncesi dönemde putperestliğin çok yaygın olduğu bilinmektedir. Mekke ve diğer bölgelere çok sayıda put yerleştirilmiştir. Kâbe ve çevresine dikilen putların sayısı 360'a ulaşmıştır. Hatta Mekke'de her ailenin bir putunun olduğu da söylenmektedir.^[19] Bununla birlikte Araplar'ın Hicaz bölgesinde taptığı putların en önde geleni Kur'ân-ı Kerim'de de zikir geçen^[20] Lât, Menât ve Uzzâ'dır.

bunu diktiklerini, saygı ve tazim ifadesi olarak Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi onun da etrafında döndüklerini söylemektedir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 6.

[17] Araplar arasında puta tapmak yaygınlaşmış ve basitleşmişti. Onların bir kısmının ya ilah olarak kabul ettiği put ya da put evi (tapınak) vardı. Buna gücü yetmeyenler ise Kâbe'nin veya diğer tapınaklardan birinin önüne "ensâb" adını verdiği bir taşı diker, sonra tapınağı tavaf eder gibi onun etrafında dolaşırdı. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 22.

[18] Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte). I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1423/2002, I, 138, II, 546, III, 93, 798; Vâkıdî, *el-Megâzi* (nşr. Marsden Jones), I-III, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1404/1984, II, 832; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1421/2001, II, 127.

[19] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 33; Ahmet Güç, "Put", *DİA*, XXXIV, 365.

[20] "Gördünüz değil mi (âciz durumdaki) Lât'ı, Uzzâ'yı ve üçüncüsü olan diğerini, Menât'ı?" en-Necm 53/19-20.

Lât:

Sakîf kabilesine ait bir puttu.^[21] Bununla birlikte Kuzey Arabistan ve Hi-
caz'da kendisine saygı gösterilir ve bulunduğu coğrafyaya göre farklı şekiller^[22]
alırdı. Tâif te^[23] kare biçiminde, nakışlı beyaz bir taş^[24] şeklinde tasvir edilen
Lât putu ve bulunduğu mekân, Kâbe gibi saygın kabul edilir ve bir mabed
olarak kullanılırdı.^[25] Tâifliler, putlara tapmalarına rağmen Mekke'nin Arap
yarımadasında önemli bir dinî merkez olmasından rahatsızlık duydukları
için Lât putunun^[26] bulunduğu yere tıpkı Kâbe gibi^[27] üzerinde örtü bulunan^[28]
ve "beytü'r-rabbe" adlı^[29] bir mabed^[30] inşa ettiler.^[31] Mabedin hizmetkârlığını^[32]
Sakîf kabilesinden Attâb b. Mâlik oğulları veya Benî Yesâr b. Mâlik'ten Ebü'l-Âs^[33]
üstlendi. Arapların çoğu Kâbe'ye tazim ve hürmet gösterdikleri gibi buraya
da saygı duyuyorlardı.^[34] Hatta Sakîfliler her seferden dönüşte Lât'ı^[35] ziyaret

- [21] Tâif mescidinin ya da sol minaresinin yerinde bulunduğu rivayet edilmektedir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 16; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-XX, Beyrut: Dâru's-sâkı, 1422/2001, XI, 229. Tâif'i gezen İngiliz seyyâh James Hamilton, Lât putunun beş köşeli granit bir taştan yapıldığını ve yaklaşık on iki fit (3.65 metre) uzunluğa sahip olduğunu söyler. bk. James Hamilton, *Sinai, the Hedjaz, and Soudan*, London 1857, s. 150-151.
- [22] Meselâ Tedmür'de gerçek bir kraliçe heykeliyle, hatta kılıklı vücutlu, buruşuk aslan burunlu, yırtıcı kuş kanatlı ve ayaklı elinde yılan olan bir kadın biçiminde tasvir edilirdi. bk. Tefvik Fehd, "Lât", *DİA*, XXVII, 107.
- [23] Kaynakların genel olarak kabul ettiği bu rivayetin dışında Lât'ın Nahle'de olduğu ve Kureys kabilesinin buna taptığı da rivayet edilmektedir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). I-XXVI, Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1424/2003, XXII, 522; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 232.
- [24] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 16.
- [25] Fehd, "Lât", *DİA*, XXVII, 107.
- [26] Araplar bu puttan hareketle çocuklarını "Zeydü'l-Lât" ve "Teymü'l-Lât" olarak isimlendir-
mektedir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 16.
- [27] Sakîf ile Kureys arasındaki rekabet ve düşmanlık yüzünden Lât putunun beyaz taşı, Mek-
ke'deki siyah taşın (Hacerülesved) karşılığı kabul edilmişti. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI,
231; Fehd, "Lât", *DİA*, XXVII, 108.
- [28] Örtünün tıpkı Kâbe'de olduğu gibi her yıl değiştirildiği rivayet edilmektedir. bk. Cevâd Ali,
el-Mufasssal, XI, 228.
- [29] Puta tapanların nazarında Lât, dişi kabul edildiği için mabede bu ismin verildiği söylenir.
bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 229.
- [30] Kâbe'yi yıkmak için Yemen'den hareket eden Ebrehe, Tâif'e ulaştığında Benî Sakîf'in ileri
gelenleri Lât'a ve mâbedine dokunmadığı takdirde kendisine yardımcı olacaklarını söyle-
diler. Ebrehe'nin bunu kabul etmesi üzerine de Ebû Rigâl'i ona rehber olarak tayin ettiler.
bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 47; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 142; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 637-638.
- [31] Binayı Attâb b. Mâlik oğullarının yaptığı rivayet edilmektedir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-es-
nâm*, s. 16; Vâkıdî, *el-Meğâzi*, III, 972.
- [32] Mabedin görevlileri ve bekçileri vardı. Onlar, mabedin muhafazasının yanında bakım ve
temizliğini sağlardı. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 228-229.
- [33] İbn Habîb, *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstädter), Haydarâbâd-Dekken: Dâiretü'l-ma'ârifü'l-Os-
maniyye, 1361/1942, s. 315.
- [34] İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 47.
- [35] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 16; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 47.

eder,^[36] kurban keser ve tavaf^[37] ederlerdi.^[38] Mekke'deki Harem gibi Lât putunun bulunduğu yer kutsal kabul edilmiş; burada ağaç kesmek ve avlanmak yasaklanmıştı.^[39] Bu sebeple Tâif, bir hac^[40] mekânı haline dönüşmüştü.^[41] Ancak Kusay b. Kilâb'ın Kâbe'i tamir edip hâc menâsikini düzenlemesi ve Mekke ile ilgili hizmetlerinden sonra Lât, Arap yarımadasında "seçkin tanrıça" sıfatı^[42] dışındaki ayrıcalıklarını kaybetmişti.^[43] Diğer yandan Lât putunun bulunduğu yere,^[44] adakların sunulduğu, kıymetli hediyelerin^[45] ve paraların muhafaza edildiği,^[46] "Gabgab/ غبغب" denilen bir sunak^[47] oluşturulmuştu.^[48]

Lât kelimesinin anlamıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Bunlar özetle şöyledir:

1) Lât kelimesi, "Ezmek, ezip toz haline getirmek, karıştırmak" manalarına gelen "lett/لت" kökünden türemiştir. Rivayete göre Tâif'te bir kayanın üzerine oturup arpayı (buğdayı) su veya eritilmiş yağla karıştırıp (لت السويق) hazırladığı yemeği oradan geçen hacılara ikram eden biri vardı. Bu kimse bir süre sonra öldü. O taşa da "karıştırmak" manasına gelen ve "lett" kö-

[36] Sakîfliler'in Lât'ı ziyarete gelenlerden belli oranda vergi aldıkları ifade edilir. bk. Nâdiye Hüsnî Sakr, *et-Tâif fi'l-Asrî'l-câhîlî ve sadrî'l-İslâm*, Cidde: Dârü's-Şürûk, 1401/1981, s. 54.

[37] Rabbim! Davetine tekrar tekrar icabet ettim. Evimiz (Kâbemiz) bize tapınak olarak kâfidir. O ne metruk ne de harabe halindedir. Bilakis tertemiz bir topraktan inşa edilmiştir; O'na sahip çıkanlar insanların en iyilerindedir. (من تربة زكية. أربابه من صالحى البرية كفى بيتنا بنية. ليس بمهجور ولا بنية. لكنة) bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 225.

[38] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 228; Sakr, *et-Tâif*, s. 54. Ayrıca Araplar'da ve diğer medeniyetlerde putların savaşlarda götürülmesi âdeti vardı. Lât putu da orduyu savaşa teşvik için kubbeli bir hevdecin içinde getirilmiş ve savaş alanına dikilmişti. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 235.

[39] René Dussaud, *el-Arab fi Suriye kable'l-İslâm* (trc. Abdülhamid ed-Devâhîlî-Muhammed Mustafa Ziyâde), Kahire 1959, s. 111.

[40] Hac zamanı olarak yaz mevsimi belirlenmişti. Ayrıca sıcağın bunalan Mekke ve Necidliler'in de şehre gelmesiyle birlikte Tâif oldukça kalabalık olurdu bk. Sakr, *et-Tâif*, s. 69-70.

[41] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Tâif", *DİA*, XXXIX, 444.

[42] Araplar, melekleri Allah'ın kızları saydıklarından onları temsil eden putlara da kadın ismi verirlerdi. Bu nedenle Lât, Menât ve Uzzâ'yı Allah'ın kızları olarak kabul etmişlerdir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 19. Nitekim "Yoksa, kızlar O'na (Allah'a) da oğullar size mi?" (et-Tür 52/39) âyeti de bunu teyit etmektedir.

[43] T. Fahd, "al-Lât", *EP* (İng.), V, 693.

[44] Ziraî ürünler, altın silah, kumaş vb. şeylerin hediye olarak takdim edildiği söylenir. Sakr, *et-Tâif*, s. 53.

[45] Dussaud, *el-Arab*, s. 112.

[46] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, III, 972; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbî'l-hadîs ve'l-eser* (nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), IV, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1383/1963, III, 341.

[47] Hicaz bölgesinde çok sayıda sunak vardı (Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 228). Bunlardan birinin Nahle'de olduğu rivayet edilir. bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 522.

[48] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, III, 972; el-Câhîz, *el-Hayevân*, VII, 119; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 185.

künden türemiş “Lât”^[49] dendi.^[50] Ölümünden sonra bu kimse kutsanmış, kabri ziyaret mekânı haline getirilmiş ve kendisine tapınılmıştır.^[51] Çünkü Amr b. Luhay, insanlara “Lât, sizin Rabbinizdir. O bu kayanın içine girdi” demiştir.^[52] Tâifliler de “Lât” putunun bulunduğu yeri mâbed yapmışlardır.^[53]

2) Menât ve Uzzâ gibi Lât da Kudüs mâbedine Manasse’nin yaptırdığı^[54] ve Yoşiya tarafından Kidron vadisinde yıktırılan^[55] kıskançlık putu Astarte’nin şekillerinden biridir. Dolayısıyla kaynaklarda arpa veya buğday unundan yiyecek şeylerin yapılması işi, Eski Ahid’deki “kıskançlık adağı” adı verilen^[56] ve sadece arpa unundan yapılan bir İbrânî uygulamasını^[57] hatırlatmaktadır.^[58]

3) “Lât” kelimesi, “yönelmek, (başını, yüzünü) çevirmek” manasındaki (leyy / leva / لي / لوى) kökünden geldiği, insanlar ibadet maksadıyla ona yöneldikleri ve etrafında tavaf ettikleri için bu ismin verildiği söylenmiştir.^[59]

4) “Lât” kelimesi, Allah lafzının sonundaki “he” harfinin kaldırılıp yerine müenneslik eki olan “tâ” harfinin getirilmiş^[60] ya da “tanrıça” manasındaki “el-ilâhe” kelimesinin^[61] bozulmuş halidir.^[62]

[49] Kaynaklarda bu kişinin tüccâr, (Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî - M. Ali en-Neccâr), I-III, Kahire: Dârü’l-Misriyye, 1955, III, 98.) yahudi, (İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-es-nâm*, s. 16.) Sakif kabilesinden Âmir b. Zarib (عمار بن زرب) (Kurtubî, *el-Câmi’*, XVII, 100.) veya Sırma b. Ganm (صرمة بن غنم) (Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), I-IV, Beyrut: Dârü’l-kütübi’-ilmiyye, 1415/1994, XXI, 39.) olduğu da nakledilmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 4; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 229.

[50] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125-126.

[51] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 230.

[52] İnsanları ilk defâ Lât’a tapmaya ‘Amr b. Rebî’a ile Hâris b. Ka’b’in davet ettiği rivayet edilmektedir. bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 126.

[53] Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XXII, 47-48; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 4; Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd*, Beyrut: Dâru sâdir, ts., s. 98; Zebidî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, “lât” md.; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 143, 229-230; Fehd, “Lât”, *DİA*, XXVII, 107.

[54] II. Krallar, 21/7.

[55] II. Krallar, 23/6-7.

[56] Fahd, “al-Lât”, *EP* (İng.), V, 693.

[57] Sayılar, 5/15.

[58] Fehd, “Lât”, *DİA*, XXVII, 107.

[59] Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz), I-VI, Riyad: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1418/1998, V, 641; Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl esrârü’l-te’vil* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî), I-V, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1418/1998, V, 159.

[60] Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XXII, 46-47; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 230-231.

[61] Lât için Rabbe veya Tâğıye denildiği halde ilâhe sıfatının hiç kullanılmadığı söylenmektedir. Diğer yandan Lât ile “el-ilâhe” arasında bir geçiş durumunun bulunmadığı, ayrıca kelimenin sonundaki “tâ” harfinin de müenneslik eki olmayıp kelimenin asıl harflerinden kabul edilmesi sebebiyle bu iddiaya karşı çıkmaktadır. bk. Fehd, “Lât”, *DİA*, XXVII, 107.

[62] Râgib el-İşfahânî, *el-Müfredât*, “Lât” md.; F. Buhl, “Lât”, *JA*, VII, 18; Dussaud, *el-Arab*, s. 114; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 231; Fehd, “Lât”, *DİA*, XXVII, 107.

5) “Lât” kelimesi, Herodot’ta “Alilat/Alelat”,^[63] Akkadca metinlerde “Al-latum” şeklinde geçmektedir.^[64] Yine Safevî,^[65] Tedmür,^[66] Nabatî^[67] ve Ârâmî metinlerinde de yer almaktadır.^[68] “Lât” isminin Arapça formunun kullanımı ise ‘Amr b. Luhay dönemine kadar uzanmaktadır (M.S. III. Yüzyılın başları).^[69]

6) “Lât”, bir kayadır ve ilk başlarda bu kayanın üzerinde oturup hacılara yağ ve süt satan kimseye^[70] “Lât” ismi verilmişti.^[71]

Lât figürü^[72]

[63] Yunanlılar’ın meşhur Athena ve Tyche tanrıçaları ile Roma’daki bilgelik tanrıçası Minerva’ya eşdeğer kabul edilirdi. bk. Dussaud, *el-Arab*, s. 115; John F. Healey, *The religion of the Nabataeans*, Leiden 2001, s. 107-119.

[64] Bazı müsteşrikler Lât kelimesini, müennesliğinden hareketle güneş (şems) ile aynileştirilmekteydiler. Halbuki Lât’ın güneşle ilgili bir özelliği olmayıp onun Venüs (zühre) yıldızı ile bağlantısı vardır. bk. Dussaud, *el-Arab*, s. 115; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 233.

[65] Lât ismi, Safevî metinlerinde altmıştan fazla yerde geçmektedir. Bu da toplulmda Lât putuna verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. bk. Dussaud, *el-Arab*, s. 111.

[66] Kelpetin, İslâm Öncesi, s. 155. Lât putu, Petrâ şehrinin ana tanrıçası kabul edilmekteydi. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 233; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *el-Hadaretü’l-Arabiyyetü’l-kadîme*, İskenderiye 1409/1988, s. 357. Bu dönemde ortaya çıkarılan kitabelere göre Lât isminin geçtiği en eski metinler, miladî 40-60 yılları arasına denk gelmektedir. bk. Dussaud, *el-Arab*, s. 115-116.

[67] Philip K. Hitti, *Târîhu Suriye ve Lübnan ve’l-Filistîn* (trc. George Haddâd - ‘Abdülkerîm Râfîk), I-II, Beyrut: Dârü’s-sekâfe, 1958, I, 428-429; Dussaud, *el-Arab*, s. 109.

[68] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 232-233.

[69] Fahd, “al-Lât”, *El²* (İng.), V, 693. Hicaz bölgesinin Lât putu ile tanışmasında Nabatîler ile Kuzey Arabistan’da yaşayan diğer Arap kabileleri etkili olmuştur. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 233.

[70] Rivayete göre bu kimse Huzâ’a kabilesinden Amr b. Luhay’dı. Huzâ’alılar, Cürhümîler’i Mekke’den çıkardıktan sonra Amr b. Luhay’ı ilah edindiler. Amr, hac zamanında insanları yedirdiği ve giydirdiği için onun söyledikleri her şeyi din olarak kabul etmeye başladılar. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 4.

[71] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 4.

[72] <https://qph.fs.quoracdn.net/main-qimg-f5395cd0ed52a9b924b13516971f8d5a.webp> (erişim tarihi: 15 Haziran 2018).

Menât:

İslâm öncesi Arap toplumundaki herkesin saygı duyduğu putlardan bir diğeri de Menât'tır. Hatta İbnü'l-Kelbî'ye göre Araplar'ın taptıkları putlar içinde en eski olanıdır.^[73] Ancak bu iddianın kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü Hicaz bölgesindeki insanlar putlarla tanışmadan önce bölge halkı, Lât putunu biliyordu. Safevî, Tedmür, Nabatî ve Ârâmî metinlerinde Lât putundan sıklıkla bahsedilmesi bu hususu teyit etmektedir.^[74]

Sâmî panteonunun en eski ilâhlarından biri olan Menât kelimesi,^[75] Nabatî dilinde “منوت/منوت؛ منوتن/manavat”, İbranî dilinde “מנא/mena”,^[76] Lihyânî dilinde ise “manat” şeklinde geçmektedir.^[77] Kur'ân-ı Kerîm'de elif harfiyle “منة” şeklinde olduğu gibi vav harfiyle “منوة” olarak da yazılmıştır.^[78] Kitâb-ı Mukaddes'te ise “v” harfi “i” harfine dönüşmüş ve “مني/meni”^[79] şeklini almıştır. Diğer yandan “menât” ve “meni” kelimelerinin yazılışları ayrı olmasına rağmen manaları aynıdır. Çünkü Menât'ın sonundaki “ة” harfinin kelimenin aslından olmadığına ve tanrıçanın temsili kabul edilen kaya (صخرة) ile bağlantılı dişilik takısının^[80] bulunduğu inanılmaktaydı.^[81]

Sâmî dillerinde bulunan Menât kelimesinin menşei ve anlamı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

- 1) Menât kelimesi, “kader” veya “ölüm” anlamlarındaki “منو” ya da “منى” kökünden gelmektedir.^[82]
- 2) “Saymak” yani hayatın günlerini saymak (ölüm) ve “paylaşmak” (herkese payını vermek yani kader) anlamlarına gelmektedir.^[83]

[73] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 15-16. Muhtemelen Araplar, ona değer verdikleri için çocuklarının isimlerini de “Menât'ın kulu” manasına gelen “Abdümenât” ve “Zeydümenât” olarak isimlendirmişlerdir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 13.

[74] Hitti, *Târîhu Suriye*, I, 428-429; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 229, 232; Kelpetin, *İslâm Öncesi*, s. 155.

[75] Menât adına Babilonya verimlilik tanrıçası İştâr'ın isimlerinden biri olan Menutum şekliyle Sargon öncesi dönemde rastlanmaktadır. bk. Tefvik Fehd, “Menât”, *DİA*, XXIX, 121.

[76] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 250.

[77] Mehrân, *el-Hadaretü'l-Arabiyye*, s. 378.

[78] en-Necm 53/20.

[79] İşaya 65/11.

[80] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 204; Tâcü'l-'arûs, “mny” md.

[81] Fehd, “Menât”, *DİA*, XXIX, 121.

[82] Lisânü'l-'Arab, “mny” md.; Tâcü'l-'arûs, “mny” md.; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 157; Hasan Mustafavî, *et-Tahkik fî kelimati'l-Kur'âni'l-Kerim*, Tahran 1368, XI, 188

[83] J. Gray, “Meni”, *IDB (The Interpreter's Dictionary of the Bible)*, New York-Nashville 1962, III, 350; Fehd, “Menât”, *DİA*, XXIX, 121.

3) Menât kelimesi, yahudi ve süryani kaynaklarında “kesmek” manasında kullanılmaktadır. Taştan özel bir şekilde kesildiği için de bu adın verildiği söylenmiştir.^[84]

4) Menât kelimesinin “مناءة” şeklinde okunduğu ve şiddetli yağmur manasındaki “النوء” kelimesinden geldiği rivayet edilmektedir. Nitekim yağmur yağmasını arzuladıklarında ondan yardım istemeleri de bundan kaynaklanmaktadır.^[85]

5) Menât, “المناء” kelimesinden gelir ve “kader”, “ölüm” veya “imtihan”, anlamlarına gelir.^[86] Rivayetler arasında menâtın kökeni ve anlamı konusunda farklılıklar olmasına rağmen kaynaklarda “menât” kelimesinin genellikle “kader” ve “ölüm” ile birlikte anıldığı söylenebilir.

Diğer yandan Menât’ın şekli ve yapısıyla ilgili kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır: Menât bir kayadan ibarettir. Kesilen kurbanların kanları orada akıtıldığı için bu sunağa “menât” adı verilmişti. Kurbanların burada kesilmesindeki amaç, yağmurun yağdırılmasıdır. Çünkü onlara göre Menât, rüzgârı estiren, bulutları harekete geçiren ve yağmuru yağdıran ilahdır. Bu nedenle bazı kimseler Menât’ın, su ile bağlantılı olduğunu düşünüp onun deniz kenarında dikili ve taştan yontulmuş bir heykel olduğunu söylemiştir. Nitekim onu sembolize eden kayanın deniz kenarına dikilmesi de bunu teyit etmektedir.^[87]

Menât’ın bulunduğu yerle ilgili kaynaklarda var olan rivayetler özetle şöyledir:

1) Menât, Hüzeyl kabilesine ait büyük bir kaya olup^[88] Mekke-Medine yolu üzerindeki Kudeyd bölgesinde^[89] ve Medine’ye 7 mil (yaklaşık 12 km) mesafedeki^[90] Müşellel’de^[91] deniz kenarındaydı.^[92]

[84] Mustafavî, *et-Tahkîk*, XI, 188.

[85] Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 423.

[86] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 204.

[87] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 247; Fehd, “Menât”, *DİA*, XXIX, 121.

[88] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 204.

[89] Bazı kaynaklarda ‘Amr b. Luhay’ın Menât putunu, Kudeyd’i izleyen sahile diktiği rivayet edilmektedir. Hicaz bölgesinde putperestliğin yayılmasında ‘Amr’ın ismi ön plana çıkarıldığı için Menât putunun dikilmesi de ona nisbet edilmiş olmalıdır. Bu nedenle mevcut rivayetler değerlendirilirken genelleme yapmak yerine araştırmalar sonucunda ortaya çıkan sonuçları kullanmak daha isabetli bir yoldur. Karşılaştırma için bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 124-125; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V, 141; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 204.

[90] Hâzîmî, *Me’ttefeka lafzuhû ve’ftereka müsemmâhü min esmâ’i’l-emâkin* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad: Dârü’l-Yemame, 1415, s. 863; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 204.

[91] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 870; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, II, 136; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut: Dârü’t-türâs, 1387/1967, III, 66.

[92] İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 85; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, V, 205.

2) Menât, Veddân veya yakınlarında bir yerdedi.^[93]

3) Fedek bölgesindeydi.^[94]

Menât'ın yeri konusunda kaynaklarda iki yerin ismi ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri Kudeyd diğeri de Müşellel'dir.^[95] Kaynaklar tahkik edildiğinde bu yerlerin Mekke-Medine yolu üzerinde bulunduğu^[96] ve coğrafi konum olarak Mekke'ye daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.^[97] Dolayısıyla kaynaklarda Menât'ın konumuyla ilgili bu iki yeri, rivayetlerdeki ihtilaf ya da çelişki olarak görmemek gerekir. Diğer yandan bu rivayetlerde üzerinde durulması gereken asıl problem, Kudeyd ve Müşellel'in Mekke'ye daha yakın olmasına rağmen Medine'ye yakın (7 mil) kabul edilmesidir. Bu, açık bir çelişkidir. Hz. Peygamber'in Menât putunun yıkılması talimatını verdiği Hz. Ali'nin Medine'den hareket ettikten dört ya da beş gece sonra bu işi gerçekleştirmesi de putun bulunduğu mekanın aslında Medine'ye uzak olduğunu teyit etmektedir.^[98] Bu nedenle metinde geçen "Medine'ye 7 mil" ifadesinin tashih edilmesi gerektiği aşikârdır.

Diğer yandan Arap kabileleri arasında^[99] Menât'a en fazla saygı duyanlar Evs ve Hazrec idi.^[100] Onların ilahı Menât idi. Bu kabileye mensup hacılar, Menât putunun bulunduğu Müşellel ile Kudeyd'i kutsal kabul etmekteydiler. Onlar, Safâ ile Merve'yi haccın bir parçası saymadıkları için Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Menât'ın yanına gelirler, burada tıraş olduktan sonra onun adına telbiye^[101] getirirlerdi.^[102] Bu da Menât putunun ya da kültünün Kudeyl ve Müşellel dışında farklı yerlere de yayılmış olabileceğini göstermek-

[93] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 205.

[94] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, ts., I, 100.

[95] İki yer arasındaki mesafe de yaklaşık 3 mil (4,82 km.)dir. Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (nşr. Mustafa es-Sekkâ), I-IV, Kahire: Ma'hedü'l-hu-leyfi li'l-ebhâs, 1945-1951, III, 956.

[96] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 13.

[97] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 313.

[98] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 15; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 205.

[99] Medine ve Suriye bölgesindeki pek çok kabile Menât'ı ilah kabul etmişlerdi. bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 316; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V, 141. Hüzeyl ve Huzâa kabilelerinde de Menât kültünün yaygın olduğu nakledilmektedir. bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, s. 470; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 14; Ferrâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 98. Putlar, asıl yerleri dışında Arap yarımadasının pek çok yerine yayılmıştır. Lât, Menât ve Uzzâ'nın Kâbe'nin içine dikilmesiyle ilgili rivayet de bunu teyit etmektedir. bk. Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, s. 236; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 525.

[100] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 13; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 205.

[101] Menât'a tapanların telbiyesi şöyleydi: "Rabbim! Davetine tekrar tekrar icabet ettim. Benî Bekr senin yanındadır Ey Allahım. İnsanların bir kısmı sana itaat eder bir kısmı isyan eder. Ancak bizden topluluklar hac için sana gelmeye devam ederler. Diğerleri sana uzak olsa da biz yakınız (ليك اللهم ليك. لبيك، لولا أن بكرنا دونك، يترك الناس ويهجرونك. ما زال حج عتج يأتونك، إنا على عدواتهم) bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 313.

[102] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V, 141.

tedir. Menât putunun Veddân veya yakınlarına dikilmesiyle ilgili rivayeti de bu çerçevede değerlendirmek uygun olur. Bununla birlikte Ya'kûbî'nin Menât'ın asıl yerinin Fedek'te olduğuna ilişkin rivayetini destekleyecek yeni delillere ihtiyaç duyulmaktadır. Bütün bu değerlendirmelerden sonra Menât'ın Kudeyd bölgesinde ve Müşellel'de deniz kenarına yakın bir yerde kaya olduğu, özellikle bu bölgedeki kabilelerin onu ilah olarak kabul ettiği söylenebilir.

Arap kabilelerinin önemli bir kısmı tanrı olarak kabul ettiği Menât putuna, tıpkı Kâbe'ye olduğu gibi hürmet gösterir, hediyeler takdim eder ve kurbanlar keserdi.^[103] Mabedin hizmetkârlığını da Ezd'e bağlı Gatârîf kabilesi üstlenmişti.^[104]

Menât'ın dikildiği yer ile ilgili kaynaklarda çok sayıda rivayet olmasına rağmen ona tahsis edilen mabed hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bununla birlikte Taberî, sunağın Müşellel^[105] ya da Kudeyd'te olabileceğini söylemektedir.^[106] Rivayetlerde bu iki yer ön plana çıktığı için mabedin de buraya yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Uzzâ, Lât ve Menât figürleri^[107]

[103] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-IX, Beyrut: Dâ-rü'l-kütübi'l-ilmîyye 1419/1998, VII, 423.

[104] İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 316; İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire: Dârtü'l-ma'ârif, 1962, s. 492; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 205.

[105] Cevâd Ali, sahip olduğu özellikler açısından Müşellel'in Menât putu için sunak yeri olarak oldukça uygun olduğunu söylemektedir. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 247.

[106] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 524.

[107] <https://i.pinimg.com/1200x/ca/70/f1/ca70f1b1426b7df27385b46990f3e53f.jpg> (erişim tarihi: 13 Ağustos 2018).

Uzzâ:

İslâm öncesi Arap toplumunda ilah olarak kabul edilen putlardan bir diğeri Uzzâ'dır. "Aziz, çok güçlü, kudretli ve yüce" manalarına gelen Uzzâ, "e'azze/عز" kelimesinin müennes halidir.^[109] İbnü'l-Kelbî, Araplar'ın Uzzâ'yı Lât ve Menât'tan sonra ilah edindiklerini söylemektedir.^[110] Ancak Lihyânîler'e ait ortaya çıkarılan kitâbelerde her üç tanrının ismine yer verilmesi, İbnü'l-Kelbî'nin iddiasını doğrulamamaktadır.^[111] Diğer yandan İslâm öncesi dönemde^[112] Uzzâ kelimesi, Sebeliler'de "Uzzayân/عزبان", Lihyânîler'de "han-uzza/هنعز" ve Nabatîler'de "el-uzza/العز; uzzaya/عزيا", biçiminde yer alır.^[113]

Câhiliye döneminin önde gelen putlarından kabul edilen Uzzâ, Kureys'in hürmet gösterip tâzim ettiği ve en fazla değer verdiği putlardandı.^[114] Ebû Süfyân, Uhud savaşının sonunda müslümanlara "Bizim Uzzâmız var, sizlerin yoktur!" diyerek seslenmişti. Böylece, ilah olarak kabul ettiği Uzzâ'nın Mekke'yi koruyacağına olan inancını ve ilgisini açıkça ortaya koymuştur.^[115] Diğer yandan Gatafân, Huzâa, Kinâne, Sakîf, Ganem, Ganî ve Belî kabileleri diğer tanrılara inanmakla birlikte Uzzâ'yı da ilah olarak kabul etmişlerdir.^[116] Onların pek çoğunun çocuklarına "Abdüluzzâ" ismini^[117] vermeleri de tanrılarına verdikleri değeri ortaya koymaktadır.^[118] Kureysliler'i diğerlerinden farklı kılan şey, onların sadece Uzzâ'yı ziyaret etmeleri,^[119] hediyeler sunmaları, yanında kurbanlar kesmeleri ve adına yıllık bayramlar düzenle-

[108] Taberî, Uzzâ'nın "azîz/عز" kelimesinden türetilmiş müennes bir kelime olduğunu söylemektedir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIII, 282-283.

[109] İbn Düreyd, *el-İştikâk* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut: Dârü'l-cil, 1411/1991, s. 47; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (nşr. Ömer Selâmî-Abdülkerîm Hâmid), I-VIII, Beyrut: Dâru ih-yâi't-türâsi'l-Arabî, 2001, I, 66; Vâhidî, *el-Vasît*, IV, 199; M. C. A. Macdonald - Laila Nehmé, "al-Uzzâ", *EI²* (İng.), X, 967.

[110] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 17.

[111] Winnett, "The Daughters of Allah", *MW*, sy. 30, s. 116.

[112] Uzzâ, Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerden Nabatîler, Tedmürlüler ve Lahmîler'in önem verdikleri ilahlar arasındaydı. Geniş bilgi için bk. Kelpetin, *İslâm Öncesi*, s. 121, 133, 140, 155, 160.

[113] Winnett, "The Daughters of Allah", *MW*, sy. 30, s. 116.

[114] Ahmet Güç, "Put", *DİA*, XXXIV, 365; Şevket Yavuz, "Uzzâ", *DİA*, XLII, 268.

[115] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, I, 297; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 44. Diğer yandan Dirhem b. Zeyd el-Evsî de "Mübârek Uzzâ'nın rabbi olan Allah'a yemin olsun" diyerek Uzzâ'ya olan bağlılığını ifade etmişti. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 19.

[116] Macdonald - Nehmé, "al-Uzzâ", *EI²* (İng.), X, 968.

[117] Bunlar içinde en meşhur olanı Hz. Peygamber'in amcası olan Ebû Leheb'tir. Onun asıl ismi Abdüluzzâ'ydı. bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, IV, 829, 913.

[118] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 18.

[119] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 27.

meleridir.^[120] Ayrıca Uzzâ'yı,^[121] Lat ve Menât ile birlikte Allah'ın kızları ve aracıları olarak gördükleri için^[122] Kâbe'yi tavaf ederken telbiye getirir,^[123] saygı ve tazimde bulunurlardı.^[124]

İslâm öncesi dönemde Uzzâ'ya tapınma geleneğinin ne zaman ve nasıl başladığıyla ilgili kaynaklarda var olan bilgiler oldukça sınırlıdır ve aynı zamanda bir bütünlük de arz etmemektedir.^[125] Uzzâ'nın yapısıyla ilgili bilinenler de oldukça azdır. Bu konuda iki farklı görüş vardır: Bunlardan ilkinе göre Uzzâ, Gatafânlılar tarafından tapınılan dikenli bir ağaç^[126] [سمره]^[127] için kullanılmıştır.^[128] İkinci görüşe göre ise Uzzâ beyaz bir taşdır.^[129] Diğer yandan Uzzâ, eski Yunanlılar'ın tanrıçası "Afrodit", Kuzey Arabistan'da yaygın olarak tapınıldığı bilinen tanrıça "Rudâ",^[130] Nabatîler'deki "Azîzû" (Sabah Yıldızı),^[131] "Lât", "Menât" ve diğer semitik büyük tanrıçalar ile özdeşleştirilmiştir.^[132] Güney Arabistan'da ortaya çıkarılan kitâbelerde halkın Uzzâ'ya taptığı ve kadınlara isim olarak Em[m]etüluzzâ (أمة العزى/امت) adını verdikleri görülmektedir.^[133] Nabâtîler dönemindeki arkeolojik belgelerde Uzzâ, sade ve dikdörtgen bir sütun olarak ve biçimlendirilmiş gözler şeklinde tasvir edilmiştir. Bunlar genelde Arap yarımadasının batısında kutsal sembol

[120] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 18.

[121] Amr b. Luhay, insanlara şunu söyledi: "Tâif serin olduğu için Rabbiniz yazın Lât'a, Tihâme sıcak olduğu için de kışın Uzzâ'ya gider" Bu açıklama, Hicaz bölgesinde yaşayan iki topluluk arasında bir bağın olduğuna ve ilah olarak kabul ettikleri tanrılar arasında da bir bağlantının bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim bazı müsteşrikler, bu nedenle birbirlerine denk gördükleri bu iki ilahı, "Sabah" ve "Akşam" yıldızı olarak kutsamışlardır. bk. Dussaud, *el-Arab*, s. 125.

[122] Uzzâ'nın ana tanrıça, "Uzzateyn" diye anılan Lât ve Menât'ın da onun iki kızı olduğuna inanılmaktaydı. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 237.

[123] Tavaf esnasında "Rabbim! Davetine tekrar tekrar icabet ettim, mutluluk sanadır. Bize senden daha sevimli gelen bir şey yoktur." diye telbiyede bulunurlardı. (بئك اللهم بئك، بئك) bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 311. Yine Kureyşliler, Kâbe'yi tavaf ederken şöyle dua ederlerdi: "el-Lât, el-Uzzâ ve üçüncüleri Menât hürmetine; onlar yüce kuğular (غرائق) ve şefaathleri umulan varlıklardır." (bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 19.) Bu putların Allah katında şefaathçi olacaklarını düşündükleri için onları yüksekte uçan kuşlara benzetmişlerdir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 13; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 116

[124] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 19.

[125] Câhiliyye döneminde Uzzâ'ya tapınma Kureyş kabilesinde yaygın olmasına rağmen bu geleneğin köklerinin Mekke'de olduğu söylenemez. Geniş bilgi için bk. Macdonald - Nehmé, "al-Uzzâ", *EP* (İng.), X, 967-968.

[126] Bir başka rivayete göre Uzzâ, Gatafân kabilesinin taptığı ve yanında put olan bir ağaçtı. bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 315.

[127] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 98; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* ve *i'râbüh* (nşr. Abdülcelil Abdüh Şelebî), Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, I-V, 1408/1988, V, 72; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, I, 66.

[128] Lisânü'l-Arab, "'uzz" md.; Tâcü'l-arûs, "'uzz" md.

[129] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 76.

[130] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 268-269.

[131] M. J. Lagrange, "Palmyrenes", *Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE)*, IX, 593.

[132] Macdonald - Nehmé, "al-Uzzâ", *EP* (İng.), X, 967.

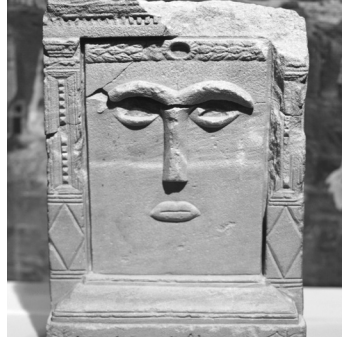
[133] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 164.

ve mezar taşı olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda bu tarz, Petra'da Kütbâ [al-Kutbâ],^[134] İsis (eski Mısır'ın bereket tanrıçası) ve Atargatis^[135] gibi tanrı ve tanrıçaları temsilen de kullanılmıştır.^[136] Milâttan sonra ilk yüzyıllarda Havrân, Petrâ,^[137] Vâdiiram, Sinâ, Dedân ve Karyetülfâv'de; Sebe, Katabân ve Ma'înliler'e ait yazıtlarda Uzzâ tapınmasına rastlanmıştır. V. yüzyılda yaşayan Antakyalı Aziz İshak da Araplar'ın "Uzzî" olarak adlandırdıkları bir tanrıçaya taptıklarını bildirmiştir.^[138] Yine Kuzey Arabistan'da hüküm süren Lahmîler'in ilah olarak kabul ettiği Uzzâ'ya hükümdarların esirlerini kurban olarak sunduğu hatta bazı süryanî tarihçiler tarafından Münzir b. İmruülkays'ın göreve başladıktan sonra dört yüz rahibeyi;^[139] Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'yi mağlup etmesinden sonra da esir aldığı oğullarından birini Uzzâ'ya kurban ettiği (544) rivayet edilmiştir.^[140]

Hz. Peygamber zamanında Gatafân kabilesinden Zâlim b. Es'ad,^[141] ilk olarak Uzzâ'yı ilah olarak kabul etti. Bu put, Mekke-Medine yolu üzerinde,^[142] Nahleşâmiye bölgesinde^[143] ve Gumeyr'in karşısında Hurâd(z) isimli vadide bulunuyordu.^[144] Zâlim b. Es'ad, Kureyş kabilesinin Kâbe'yi tavaf edip Safâ ile Merve'de bulunmasından mülhem^[145] burada "Bus/بس"^[146] denilen bir mabed inşa etti.^[147] Daha sonra Kureyş kabilesinin de Hurâd vadisinde Sukâm adıyla bilinen bir bölgeyi Kâbe'nin haremine benzer biçimde Uzzâ'ya tahsis ettiği

- [134] Nabatîler'in az bilinen tanrılarında olup tapınağı Gaia'dadır. bk. John F. Healy, *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*, Leiden: E.J. Brill, s. 120.
- [135] Kuzey Suriye'deki en büyük ilahlardan biri olan Atargatis'e özellikle Tedmür'de (Palmyra) tapıldığı bilinmektedir. bk. M. Rostovtzeff, "Hadad and Atargatis at Palmyra", *American Journal of Archaeology*, sy. 37/1, Boston 1933, s. 58.
- [136] Macdonald - Nehmé, "al-'Uzzâ", *EI* (İng.), X, 968.
- [137] Kanath Aslanlar Tapınağı (Temple of the Winged Lions) (bk. Healy, "Nabatean Religion", *ER*, IX, 6386.) ve Kasru'l-bint'in (Kasru bint Fir'avn) Uzzâ'ya adandığı söylenmektedir. bk. Kelpetin, *İslâm Öncesi*, s. 140.
- [138] Yavuz, "Uzzâ", *DİA*, XLII, 268-269.
- [139] Kaynaklardaki bu tür bilgilerle ilgili , rivayetlerde mübalağa payı olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili tarihî vesikalar bulunmadığından ihtiyatla karşılanması gereken bu tür rivayetler, daha ziyade hayal mahsulü olarak gözükmektedir.
- [140] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 199; Kelpetin, *İslâm Öncesi*, s. 160.
- [141] İnsanları ilk defa Uzzâ'ya tapmaya davet eden kimsenin Amr b. Rebî'a ile Hâris b. Ka'b olduğu da rivayet edilmektedir. bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 126.
- [142] Adel Allouche, "Arabian Religions", *ER*, I, 444.
- [143] Tâifte Sakîf kabilesinin bir mabedi olarak da özdeşleştirilmiştir. bk. Taberî, *Câmi'u'l-be'yân*, XXII, 524.
- [144] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 234.
- [145] Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsü'l-muhît*, "bss" md.
- [146] İbn Es'ad, Safâ ve Merve'den birer taş getirip Mekke'deki hâc ibadetinden mülhemle "beyt/mabed"i tezyin etmiş ve Gatafanlılar'ın kâbesi haline dönüştürmüştü. bk. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni* (nşr. İhsan Abbas - İbrahim es-Sa'âfîn-Bekir Abbas), I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1423/2002, XIV, 258; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsü'l-muhît*, "bss" md; *Tâcü'l-'arûs*, "bss" md.
- [147] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 18; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, XIV, 258; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 234.

ve burayı mukaddes bir yer haline getirdiği,^[148] şeytan olarak tavsif edilen^[149] Uzzâ'nın buradaki üç ağaçta (semüre) barındığı rivayet edilmektedir.^[150] Ayrıca buraya, Uzzâ'ya adanan adakların kurban edildiği "Gabgab" denilen bir sunak yapıldı.^[151] Mabedin bekçiliğini Benî Sırma b. Mürre^[152] ya da Süleym kabilesinin bir kolu olan Şeybân b. Câbir'e ^[153] mensup kimseler üstlenmişti; yıkılmadan^[154] önceki son görevli ise Dübeyye es-Sülemî idi.^[155]

Uzzâ figürü^[156]

- [148] Bazı rivayetlerde mabedin Tâif'te olduğu ve Sakif kabilesinin ona ibadet ettiği yer almadır. (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 522, 524.) Ancak bu doğru olmamalıdır. Çünkü Lât'ın Sakif kabilesinin putu olduğu konusunda bir ihtilaf yoktur. Muhtemelen Uzzâ ile Lât putu karıştırıldığı için bu rivayet, bu şekilde nakledilmiş olmalıdır.
- [149] Lât, Menât ve Uzzâ'nın her birinde birer şeytan bulunduğu ve bu şeytanların kendilerine tapanlar ile konuştuğuna ve bekçilerine görüldüğünü inanılmaktaydı. bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 127. Hatta bu şeytan hikâyesi, Uzzâ'nın yıkılmasında daha etkileyici biçimde görülmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber'in talimatı üzerine Hâlid b. Velid, Nahle'de bulunan ağaçları kesmeye iki defa gitmişti. Ancak kestiği ağaçlarda Uzzâ'yı göremediği için her defasında bunu tekrarlamak zorunda kalmıştı. (İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 25.) Nihayet üçüncü ağacı (Uzzâ) kesmeye gittiğinde kendisini vazgeçirmeye çalışan, simsiyah, çıplak ve saçları dağılmış bir kadınla (kadın biçimindeki şeytan) (Yavuz, "Uzzâ", *DLA*, XLII, 269) karşılaşmıştı. Diğer yandan Uzzâ'nın bekçisi bağırıp çağırıyor ve kadını Hâlid'e karşı cesaretlendiriyordu. Bunlara aldırış etmeyen Hâlid, kadını öldürmüştü (Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 127) ve ağacı kesmişti. Daha sonra da mabedin görevlisi Dübeyye es-Sülemî'yi öldürmüştür. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 26; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî*, XXI, 138; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 117.
- [150] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 19, 25.
- [151] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 20.
- [152] İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 315.
- [153] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 22; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 117.
- [154] Kaynaklarda mabedin iki defa yıkıldığı söylenmektedir. Birincisi Câhiliye döneminde Züheyr b. Cenâb'ın mabedi inşa eden Zâlim'i öldürmesi ve yıkmasıdır. Diğeri ise Mekte'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'in talimatıyla Hâlid b. Velid'in Nahle'ye gidip önce ağaçları kesmesi sonrasında da mabed görevlisini öldürmesidir. bk. Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhit*, s. 533; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XV, 453. Böylece İslâm öncesi dönemde başlayan ve farklı formlarda devam eden Uzzâ'ya tapınma kültürü de sona ermiştir.
- [155] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, s. 22; Belâzürî, *Ensâb*, I, 121; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî*, XXI, 138.
- [156] <http://artpictures.club/shans-december-14-11.html> (erişim tarihi: 22 Mayıs 2018).

Kaynaklar

- Allouche, Adel. “Arabian Religions”, *ER*, I, 444.
- Avcı, Casim, *Muhammedü'l-Emin: Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı*, İstanbul: Hayy Kitap, 2008.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyaz ez-Zirikli). I-XIII, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1417/1996.
- Bezzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed). *Envârü't-tenzîl esrârü't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşli). I-V, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1418/1998.
- Buhl, F.. “Lât”, *İA*, VII, 18-19.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. I-XX, Beyrut: Dârü's-sâki, 1422/2001.
- Cilacı, Osman. “Kitabü'l-Esnâm”, *DİA*, XXVI, 100.
- Çağrıncı, Mustafa. “Arap”, *DİA*, III, 316-321.
- Demircan, Adnan. “Kur'ân'ın, Nüzül Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine”, *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi*, II, sy. 4, Konya 2004, s. 55-59.
- Dussaud, Rene. *el-'Arab fî Suriye kable'l-İslâm* (trc. Abdülhamîd ed-Devâhilî). Kahire: Lecnetü't-telif ve't-terceme ve'n-neşr, 1959.
- Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilâzîz. *Mu'cem me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (nşr. Mustafa es-Sekkâ). I-IV, Kahire: Ma'hedü'l-huleyfi li'l-e-bhâs, 1945-1951.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyn. *el-Egânî* (nşr. İhsan Abbas - İbrahim es-Sa'âfin-Bekir Abbas). I-XXV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Ezherî, Hâlid b. Abdullah. *Tehzîbü'l-luga* (nşr. Ömer Selâmî-Abdülkerîm Hâmid). I-VIII, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr* (nşr. Rüşdî Sâlih Melhas). I-II, Beyrut: Darü'l-Endelüs, 1403/1983.
- Fahd, T.. “al-Lât”, *EF*, V, 692-693.
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş). I-VI, Beyrut: Dâru Hazar, 1407/1986-87.
- Fehd, Tevfik. “Lât”, *DİA*, XXVII, 107.
- . “Menât”, *DİA*, XXIX, 121.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî - M. Ali en-Necâr). I-III, Kahire: Dârü'l-Mısriyye, 1955.
- Fîrûzâbâdî, Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhit*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986.

- Gray, J.. “Menî”, *IDB (The Interpreter’s Dictionary of the Bible)*. New York-Nashville 1962, III, 350.
- Güç, Ahmet. “Put”, *DİA*. XXXIV, 364-365.
- Hamilton, James. *Sinai, the Hedjaz, and Soudan*. London: Richard Bentley 1857.
- Harman, Ömer Faruk. “Hübel”, *DİA*. XVIII, 444-445.
- Hasan Mustafavî, *et-Tahkîk fî kelîmatil-Kur’âni’l-Kerîm*, I-XIV, Tahran: Büngâh-ı terceme ve neşr-i kitâb - Vizaret-i irşad-i İslâmî ed-daireti’l-amme li’-neşr ve’l-i’lam, 1368-1371.
- Hâzimî, Osmân b. Hâzim. *Me’ttefeka lafzuhû ve’ftereka müsemâmühû min es-mâ’i’l-emâkin* (nşr. Hamed el-Câsir). Riyad: Dârü’l-Yemame, 1415.
- Healy, John F.. *The religion of the Nabataeans: A Conspectus*. Leiden: E.J. Brill, 2001.
- Hitti, Philip K.. *Târîhu Suriye ve Lübnan ve’l-Filistîn* (trc. George Haddâd - ‘Abdülkerîm Râfik). I-II, Beyrut: Dârü’s-sekâfe, 1958.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *el-İştikâk* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn). Beyrut: Dârü’l-cîl, 1411/1991.
- İbn Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed. *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstädter). Haydarâbâd-Dekken: Dâiretü’l-ma’ârifil-Osmaniyye, 1361/1942.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Cemheretü ensâbi’l-Arab* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun). Kahire: Dârü’l-ma’ârif, 1962.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü’n-nebevîyye* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.). I-II, Mısır: Şeriketü mektebe ve matba’atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ. *Tefsîrül-Kur’âni’l-azîm* (nşr. Muhammed Hüseyin Şem-seddin). I-IX, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye 1419/1998.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü’l-Arab* (nşr. Emîn M. Abdülvehhâb - M. Sâdık el-‘Ubeydî). I-XVIII, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1419/1999.
- İbn Sa’d, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr* (nşr. Ali Muhammed Ömer). I-XI, Kahire: Mektebetü’l-hancî, 1421/2001.
- İbnü’l-Kelbî, Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü’l-esnâm* (nşr. Ahmed Zeki Paşa). Kahire: Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, 1343/1923.
- İbnü’l-Esir, Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn. *en-Nihâye fî garîbi’l-hadis ve’l-eser* (nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî). I-V, Kahire: Dâru ihyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, 1383/1963.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü’l-bilâd ve ahhârü’l-ibâd*. Beyrut: Dâru sâdır, ts.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi (KURAMER Yayınları), 2016.

- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed el-Berraddûnî-İbrahim Atafayyîş). I-XX, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Tâif", *DİA*. XXXIX, 443-447.
- Macdonald, M. C. A. - Nehmé, Laila. "al-'Uzzâ", *El²* (İng.). X, 967
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *el-Hadaretü'l-'Arabîyyetü'l-kadîme*. İskenderiye: Dârü'l-ma'rifeti'l-câmi'iyye, 1409/1988.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *et-Tefsîrü'l-kebîr* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte). IV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Râgıb el-İsfahânî, Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân/el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî). Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 1423/2002.
- Rostovtzeff, M. "Hadad and Atargatis at Palmyra", *American Journal of Archaeology*, sy. 37/1, Boston 1933, s. 58-63.
- Sakr, Nâdiye Hüsnî. *et-Tâif fi'l-'asri'l-câhilî ve sadri'l-İslâm*. Cidde: Dârü's-Şûrûk, 1401/1981.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal*, sy.11/1, İstanbul 2014, s. 9-50.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). I-XXVI, Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1424/2003.
- . *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim). I-XI, Beyrut: Dârü't-türâs, 1387/1967.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.). I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *el-Megâzî* (nşr. Marsden Jones). I-III, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1404/1984.
- Winnett, F. V. "The Daughters of Allah", *The Moslem World (MW)*, sy. 30, London 1940, s. 113-130.
- Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdullah Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. I-VII, Beyrut: Dâru sâdır, 1397/1997.
- Yavuz, Şevket. "Uzzâ", *DİA*. XLII, 268.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. I-II, ts.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc - Hüseyin Nassâr v.dğr.). I-XL, Küveyt: Lecnetü't-türâsi'l-'Arabî, 1965-2002.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, I-V, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz). I-VI, Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.

<http://artpictures.club/shans-december-14-11.html> (erişim tarihi: 22 Mayıs 2018).

<https://qph.fs.quoracdn.net/main-qimg-f5395cd0ed52a9b924b13516971f8d5a.webp> (erişim tarihi: 15 Haziran 2018).

<https://i.pinimg.com/1200x/ca/70/f1/ca70f1b1426b7df27385b46990f3e53f.jpg> (erişim tarihi: 13 Ağustos 2018).

